

Данія, Християн IV (1588 – 1648), марка 1616 р.

Річ Посполита, Сигізмунд III Ваза (1587– 1632), орт м. Гданська 1617 р.

УДК 94 (477.46) (=411.16) "18"

І. В. Мельник

МІСЦЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ЕКОНОМІЦІ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ ХІХ СТ.

У статті досліджуються особливості економічної діяльності єврейського населення в селах та містечках Уманського повіту. У дослідженні зроблено спробу показати роль і вплив єврейського капіталу на економічне життя регіону. За приклад взято борошномельну та винокурну галузі промисловості, де єврейське представництво було значним. Також зосереджується увага на взаємовідносинах між євреями, українськими селянами та поміщиками. У статті показано вплив єврейського населення на економічний розвиток українського села, охарактеризовано оренду як одне з головних занять євреїв у сільській місцевості.

Ключові слова: євреї, Уманський повіт, Київська губернія, м. Тальне, винокуріння, борошномельна промисловість, млин.

Єврейське населення, що проживало на територіях, які відійшли до Російської імперії після поділів Польщі, продовжувало займатись тими видами економічної діяльності, які були йому властиві з часів Речі Посполитої. Історично склалось, що єврейське населення Польщі мало безпрецедентно широкі привілеї в порівнянні з єврейським населенням інших країн Європи, особливо в економічній сфері. Польські поміщики охоче користувались послугами євреїв-орендарів, відкупників податків і були без них, як без рук. Єврей був посередником між поміщиком і селянами. Це стало причиною того, що український селянин ототожнював єврея з паном, обоє були для нього уособленнями влади та визискувачами. Тим більше, що у щоденному житті селянин частіше мав справу з євреєм, ніж з поміщиком [2, с. 68].

Євреї в селах, будучи орендарями та управителями, контактували, безпосередньо, як з українськими селянами, так і з власниками маєтностей. Підтримуючи одночасно контакти з єврейськими купцями, євреї швидко розвинули систему ефективної господарської діяльності. Як управителі та орендарі вони видавали рекомендації, пов'язані з експлуатацією шляхетської землі і способами виробництва та реалізації продукції. Як шинкарі, продавали продукти, що вироблялись в маєтку, а не лише спиртне. Рознощики та крамарі задовольняли потреби селян в міських товарах, та купували в них сільськогосподарські продукти. Єврейські корчмарі та дрібні торговці часто здобували довіру селян, а потім вирішували за них найрізноманітніші справи, не лише торгіві. Євреї-торговці продавали надлишки продукції з шляхетських маєтків у місті та постачали село міськими товарами, частіше всього виробництва євреїв-ремісників. Таким чином, у суспільстві діяла господарська система товарообігу між містом та селом, яку обслуговували, здебільшого, євреї [1, с. 42].

Наприкінці XVIII ст. євреї, які проживали в сільській місцевості, займались орендою, віддаючи частину доходу поміщикам. Так функціонувала дещо вужча, однак, так само взаємовигідна система економічних відносин «єврей-поміщик», хоч складно ставити в один ряд польського шляхтича та єврея, зважаючи на правову «нижчість» останнього. Поміщики завжди

з погордою ставились до своїх орендарів, при кожній нагоді демонстрували це та нагадували єврею його місце.

Практично всі села Уманщини перебували в оренді євреїв. Виняток становили села Липовенки, Деренюха та Гарлінка, що належали християнам [3, с. 151]. У 1791 р. християни орендували тільки два села: Журбинці та Когутівку [3, с. 211]. При цьому таке явище, як оренда сіл християнами, було характерним тільки для Брацлавського воєводства.

Ліквідація Речі Посполитої як держави не спричинила, однак, негайного ламання того економічного укладу, який склався на Правобережжі наприкінці XVIII ст. Польські магнати продовжували тримати величезні маєтки і так само використовували в цій справі євреїв, як зручний спосіб визискування селян. Тільки після польського повстання 1830 р., коли багато магнатських маєтків було конфісковано і на Правобережній Україні стали з'являтися російські землевласники, традиційний економічний лад почав ламатись.

Вигідною справою було утримування шинків. Їх кількість швидко зростала, і в другій половині XIX ст. питейних закладів в Уманському повіті нараховувалось 479. Причому в Умані та містечках повіту майже все виробництво та торгівля спиртними напоями зосереджувались у руках євреїв. Тільки в селах повіту на 156 питейних закладів, якими володіли християни, 125 було єврейськими (див. табл. 3).

Таблиця 1: Дані про кількість питейних закладів у Київській губернії виглядають так: [20, арк. 29]

Назва повіту	Всього питейних закладів у повіті	В містах		В містечках		В селах		Всього	
		Єврейських	Християнських	Єврейських	Християнських	Єврейських	Християнських	Єврейських	Християнських
Київський	1238	44	638	114	-	374	63	537	701
Васильківський	545	59	1	139	1	314	31	512	33
Таращанський	304	33	-	67	3	76	129	177	132
Бердичівський	321	19	-	87	7	123	85	229	92
Радомишльський	288	13	2	30	-	217	26	260	28
Уманський	479	114	7	76	1	125	156	315	164
Канівський	459	27	2	74	3	283	70	384	75
Звенигородський	457	47	3	118	2	181	106	346	111
Черкаський	486	59	3	112	29	196	87	367	119
Чигиринський	309	23	1	53	6	25	201	101	208
Сквирський	340	50	1	56	10	58	165	164	176
Липовецький	260	4	-	109	3	118	26	231	29

Керуючий акцизними зборами Київської губернії писав до Київського генерал-губернатора: «Крім питейних закладів євреї утримують оптові склади, штофні лавки та інше, а загальна кількість питейних закладів, утримуваних євреями, насправді набагато більша, так як євреї, в обхід закону 14 травня 1874 р., укладають угоди щодо оренди закладів на ім'я християн. Такі фальсифікації переслідуються законом, але їх кількість не зменшується, оскільки ці порушення важко виявити» [10, арк. 29]. Тому можна припустити, що кількість єврейських питейних закладів Уманського повіту була насправді більшою, ніж та, яка зустрічається в офіційних документах та звітах.

Окрім поміщицьких помість, заводів та шинків, єврейське населення Уманського повіту тримало в оренді млини, що приносило орендарам немалі доходи, адже борошномельна галузь у XIX ст. була однією з провідних галузей економіки. В більшості повітів Київської губернії було поширене вітряне млинарство, бурхливий розвиток якого припадає на другу половину XIX – першу третину XX ст. [15]. Не був виключенням Уманський повіт, більшість млинів тут також були вітряними. При аналізі статистичних даних про фабрики і заводи Уманського повіту за 1867 р. можна дійти висновку, що більшість підприємств – це вітряні млини. В середині XIX ст. переважна більшість з них належала селянам, частина – поміщикам, і

.....
декілька – євреям. Наприклад, вітряним млином в с. Погоріла (1864 р. відкриття) володів міщанин Аврум Фішелів Поляк, в с. Вільшана Слобідка, де млин існував з 1837 р., – міщанин Схарій Ройтман [19, арк. 119-290].

Оренда млинів, очевидно, приносила власникам добрі доходи. Так, поміщик О. Любомирський звертався 1853 р. до київського губернатора з проханням дозволити євреям орендувати у селах Антонівка та Березівка млини. Справа в тому, що 26 лютого 1853 р. вийшов указ, за яким євреям заборонялось брати будь-що в оренду без формального контракту. В такому договорі обов'язково мало прописуватись, що євреї, з якими укладається контракт, не матимуть жодного впливу на продаж спиртних напоїв та на комерційні відносини селян. Роком раніше князь О. Любомирський продовжив договір оренди з уманським купцем І гільдії та банкіром Кельманом на млин в Антонівці, і купцем III гільдії Островським на млин в Березівці. Орендні договори були укладені на 10 та 4 роки, відповідно. О. Любомирський прохав залишити млини в оренді уманських євреїв, оскільки для нього це був єдиний спосіб розрахуватись з боргами та покращити своє матеріальне становище. Окрім того, князь запевняв губернатора, що євреї в його селах продажем спиртних напоїв не займаються, а тільки сприяють розвитку торгівлі та економічних відносин [16, арк. 1-2].

Орендою млинів здавна займалися євреї містечка Дубова, Уманського повіту. Вперше євреї згадуються в Дубовій 1779 р., коли місцевий поміщик захотів тут побудувати містечко. У корчмі він поселив орендаря-єврея. З того часу кількість єврейського населення в Дубовій поступово збільшувалась, а на початку XX ст. складала 2500 осіб, тоді як християн там проживало 1050 осіб.

Містечко Дубова розміщувалось за 18 верст від Умані. Тракт, який вів до міста, проходив через селянські села. «Між селом та містечком тече вузька річка Ятрань, а на її берегах цвітуть селянські сади та городи, – писала Р. Фейгенберг у своїх спогадах про Дубову. – На високому березі зеленіє старий дубовський парк з його темними алеями, а на пагорбі, ніби охороняючи весь округ, гордо підіймається проїнятий старопоміщицьким затишком коржівський замок. Біля річки стоїть великий млин, який годував дубовських євреїв» [21, с. 12].

Більшість єврейського населення міста були мірошниками. З трьохсот єврейських сімейств, 170 торгували борошном, решта – займалась ремеслом та торгівлею. Кожен четвер навколишні селяни звозили на базар своє зерно, дубовські євреї його скуповували, мололи в місцевому млині та відвозили в Умань або відправляли в інші міста. В містечку торгівля хлібом була добре налагодженою. Млин приносив немалі доходи. А на початку XX ст., в роки війни та революцій, коли хліб піднявся в ціні та став надзвичайно цінним продуктом у державі, для дубовських євреїв відкрилась нова перспектива збагачення. Все, що було цінного в місті, потекло до селян через руки євреїв-посередників, в обмін на шматок хліба [21, с. 13].

У час, коли шлях до Умані став небезпечним через напади озброєних загонів революціонерів та розбійницьких ватаг, торгівля хлібом стала небезпечною справою, а ті вози із зерном, що євреї відправляли в місто, часто покривались іменем селянина в обмін на частину доходу.

На прикладі містечка Дубова добре видно, що наприкінці XIX ст. більшість євреїв Уманського повіту була зайнята у борошномельній галузі промисловості. З 28 млинів повіту (без міста) 18 або належали євреям, або орендувались ними. Найбільший з них, в с. Вороне, належав дворянину Марцелію Антоновичу Рогозинському, орендарем у 1884 р. був купець першої гільдії Мендель Хаїмович Ліберман. У цьому ж році млин приніс прибутку на суму 70,7 тис. руб. [18, арк. 95-96]. У селах Антонівка та Березівка, у згаданого вже князя Антона Любомирського, в 1884 р. три млини орендував купець другої гільдії Ізраїль Маркман, а прибуток за один рік склав 62,5 тис. руб. [18, арк. 99-104].

Значні прибутки приносили млини у містечку Тальному. Власниця графиня Софія Шувалова віддала один з них в оренду купцям Ойзеру Бріфу та Абраму Позіну, які отримували щороку 32 тис. руб. доходу. Борошно продавалось у Київ та в сусідні губернії. Інший млин перебував у оренді тальнівського міщанина Аврума Дідікова Гренадера. Правда, прибутки з цього млина були більшими (близько 36 тис. руб. в рік), так як мука збувалась на місці та в навколишні села [18, арк. 105-106, 109-110].

Упродовж всього існування в імперії «єврейського питання», влада не залишала спроб перетворити єврейське населення на «корисне» шляхом його залучення до ведення сільського господарства. Найгучнішим заходом держави на цьому шляху було формування єврейських

землеробських колоній за Миколи I, утворення та діяльність яких регулювалась «Положенням про євреїв» 1835 р. Уряд переслідував кілька цілей. По-перше, це був один зі способів асимілювати євреїв, долучити їх до «корисних» занять. По-друге, величезні території Катеринославської та Херсонської губерній потребували робочих рук, тому уряд всіляко заохочував до колонізації земель, приєднаних до Російської імперії наприкінці XVIII ст.

Євреї-землероби, які утворювали колонії, звільнялись на 25 років від подушного податку та рекрутських повинностей, отримували грошову допомогу на будівництво житла та безкоштовний земельний наділ [4, с. 119]. Розмір земельної ділянки, яка надавалась єврейським колоністам, сягав 30 дес., правда, розширити своє господарство вони не могли, оскільки заборона купувати землю поширювалась також на південні губернії імперії [14, с. 15]. Однак допомога від держави не завжди надходила, тому кількість єврейських переселенців, які спочатку виявили бажання переїжджати на південь, у наступні роки значно зменшилась.

Спокусившись обіцянками уряду, Лейба Мошкович Векслер, Ель Йосипович Вайсман, які належали до Ставищанської єврейської общини, та Зейлик Шломович Гуральник (Оратівська єврейська община) вирішили спробувати себе в землеробстві. В 1855 р. Київська казенна палата виключила їх зі стану міщан. Однак вищеназвані євреї, не отримавши від уряду допомоги в організації свого побуту в Херсонській губернії, повернулись, і разом з уманськими міщанами Хаїмом Різником, Берком Шварцманом та Срулем Дядюком вирішили оселитись у с. Побойна Уманського повіту на землях поміщиці Піонтковської. В 1857 р. вони подали прохання про зарахування їх до селянського стану. З поміщицею було укладено два договори про оренду землі розміром 13 дес. на двір терміном на 25 років. Орендна плата становила 25 руб. з кожного сімейства, додатково євреї платили за користування пасовищем по 30 коп. за голову [11, арк. 2].

Невдовзі виявилось, що поміщиця своїх обов'язків не виконала, землі не відвела і подала прохання в Київське губернське правління про виселення з її земель означених сімей євреїв. Кілька разів її прохання відхилялись, однак, коли справа дійшла до сенату, виявилось, що в с. Побойну переселились сім'ї тільки Х. Різника, З. Гуральника та Б. Шварцмана, які не займались землеробством, оскільки їм не було виділено обіцяної землі. Тому сенат ухвалив постанову про виселення всіх євреїв із земель поміщиці та зарахування їх до стану міщан з виплатою всіх податків. Це яскраво ілюструє подвійну політику уряду: з одного боку, він заохочував єврейське населення до землеробства, а з іншого – всіляко перешкоджав цьому.

Отож, єврейське населення сіл та містечок Уманського повіту було зайняте, здебільшого, в винокурній та борошномельній галузях. У 1884 р. з 15 винокурних та пивоварних заводів 6 належало, управлялось або орендувалось євреями.

Найбільший винокурний завод повіту був відкритий 1880 р у с. Хижна. Власником був Фемістокл Кузьмич Попандупало, а управляв заводом Ісаак Йосипович Перельман. Працювало тут 30 робітників. Спирт відправлявся в Одесу, а звідти – за кордон. У 1884 р. прибутки заводу склали 488 тис. руб. [18, с. 59-60]. Великим за обсягами виробництва був винокурний завод О. Любомирського в містечку Іваньки, який приносив прибутків на суму 188 тис. руб. Спирт збувався в Умань та Звенигородський повіт. Завод орендував купець другої гільдії Хаїм Гершкович Дізік [18, с. 57-58]. У 1907 р. винокурний завод в Іваньках був лише один і належав він Лейбі Куценогому та Мойсею Шпільбергу [17, арк. 213-232]. У цьому ж році купець Яків Мойше Дізік, очевидно, син Х. Г. Дізіка, отримав дозвіл на відкриття власного пивоварного заводу в містечку Буках [9, арк. 13]. Лишається тільки здогадуватись, що сталося із заводом князя О. Любомирського.

На початку XX ст. промисловість містечок та сіл Уманського повіту поповнилась рядом нових підприємств. Активно розвивалось місто Тальне. Борошномельна галузь утримувала першість серед інших галузей промисловості. В 1904 р. Меєром Бланком там був відкритий млин [5, арк. 1-25], а 1909 р. Берко Карачунський відкрив ще один [6, арк. 12]. У 1913 р. брати Мойсей та Берко Шульци отримали дозвіл на відкриття в Тальному круподерні [8, арк. 1-13]. Йося Леговін у 1911 р. зробив спробу відкрити там і миловарний завод, однак, через незадовільні санітарні умови, він не отримав на це дозволу [7, арк. 3]. Його спробу, але знову невдало, повторила в 1915 р. Браня Аврамівна Тарашина [12, арк. 1-4].

Зате миловарний завод вдалось відкрити міщанам Мошці Голованівському та Якову Мойші Антонівському 1908 р. у містечку Буках Уманського повіту. Миловарна справа в той час, не вимагаючи значних затрат, могла приносити добрий прибуток. Наприклад, на двох

Уманських миловарних заводах, які належали в 1884 р. купцю другої гільдії Берку Ароновичу Гуровичу та Хаїму Губрієвичу Іцклеру, працювало по одному робітнику. Зате власники отримували прибутку на суму 2,2 тис. руб. перший та 4 тис. руб. – другий. Мило реалізовувалось, безпосередньо, в Умані [18, арк. 29-32].

У 1914 р. міщани містечка Дубова Лейба Кізов Фломін та Лейба Шломов Купа отримали дозвіл на відкриття тут парової олійні [13, арк. 7]. Це було одне з альтернативних занять для дубовських євреїв, оскільки борошномельна галузь мала дуже високу конкуренцію.

Отже, кількість єврейського населення, зайнятого у сфері виробництва та обслуговування, була значною. В селах та містечках Уманського повіту найкраще розвиненими були борошномельна та винокурна галузі промисловості, які практично повністю або знаходились в руках євреїв, або ними обслуговувались. Українське селянство було слабо представлене у вищезгаданих галузях промисловості, хоч кількісно саме воно репрезентувало населення краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Naumann H. Historia żydów w Europie Środkowej i Wschodniej / H. Naumann. – Warszawa, 2000. – 286 s.
2. Keff B. Antysemityzm: Niezamknięta historia / B. Keff. – Warszawa: Czarna owca, 2013. – 246 s.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К., 1890. – Ч. 5. – Т. II. – Вип. 1. – 1287 с.
4. Бородій А. Правове забезпечення участі євреїв в аграрних відносинах на території Правобережжя у XIX – на початку XX ст. / А. Бородій // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С.118-123.
5. Дело о разрешении Мееру Бланку устройства мельницы в м. Тальном Уманского уезда. – Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 1, о. 241, 68 арк.
6. Дело о разрешении мещанину Берку Шлемову Карачунскому устройства мельницы с газогенераторным двигателем в м. Тальном Уманского уезда. – ДАКО, ф. 1, о. 245, 360 арк.
7. Дело о разрешении мещанину Иоси Зейликову Леговину устройства миловаренного завода в м. Тальном Уманского уезда. – ДАКО, ф. 1, о. 247, 318 арк.
8. Дело о разрешении Мойсею и Берку Шульцам устройства паровой круподерки в м. Тальном Уманского уезда. – ДАКО, ф. 1, о. 250, 100 арк.
9. Дело о разрешении Якову Мойше Дизлику устройства пивоваренного завода в м. Буках, Уманского уезда. – ДАКО, ф. 1, о. 243, 248 арк.
10. Дело о распоряжениях по случаю возникших столкновений между христианами и евреями. – ЦДІАК, ф. 442, о. 534, 87 арк.
11. Дело по жалобе помещицы Пионтковской на Киевское губернское управление о привлечении ее к судебной ответственности за уклонение от заключения контракта с евреями, причисленными в земледельческое сословие на ее земли. – Центральний державний історичний архів України в м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 442, о. 52, 149 арк.
12. Дело по прошению Брани Аврамовой Тарашиной о разрешении устроить миловаренный завод в м. Тальном Уманского уезда. – ДАКО, ф. 1, о. 251, 151 арк.
13. Дело по прошению мещан Лейби Кивова Фломина и Лейвия Шломова Купа о разрешении устроить паровой маслобойный завод в м. Дубовой Уманского уезда. – ДАКО, ф. 1, о. 255, 22 арк.
14. Евреи в сельском хозяйстве // Очерки по вопросам экономической деятельности евреев в России. – СПб., 1913. – Вып. 1. – С. 13-35.
15. Лавріненко Н. Пам'ятки вітряного млинарства на теренах Черкаської області: історія та сучасність [Електронний ресурс] / Н. Лавріненко. – Режим доступу: <http://mue.etnolog.org.ua/zmist/2010/261.pdf>.
16. Прошение помещика Уманского уезда Любомирского А. о разрешении купцам еврейской национальности Кельману и Островскому арендовать его мельницы. – ЦДІАК, ф. 442, о. 1, 1084 арк.
17. Список фабрик и заводов Киевской губернии. – ЦДІАК, ф. 574, о. 1, 1020 арк.
18. Статистические данные к отчету о фабриках и заводах Уманского, Черкаского уездов. – ДАКО, ф. 804, о. 1, 1671 арк.
19. Статистические данные о фабриках и заводах Уманского уезда 1867 г. – ДАКО, ф. 804, о. 1, 221 арк.
20. Таблица складена за даними «Сведений о питейных заведениях в Киевской губернии». – ЦДІАК. – ф. 442, о. 534, 87 арк.
21. Фейгенберг Р. Летопись мертвого города / Пер. с еврейского С. М. Гинзбурга / Р. Фейгенберг. – Ленинград, 1928. – 183 с.

Melnyk I. V. Place of Jewish population in Uman region economy in the XIXth century

The article investigates peculiarities of Jewish economic activity in the villages and towns of Uman district in the XIXth century. The article attempts to show the role and influence of Jewish capital in the regional economic life. The author takes the example of milling and distilling industries, where Jewish representation was significant. The article also focuses on relations between Jews, Ukrainian peasants, Polish and Russian landlords. In the research author shows influence of Jewish population on economic development of Ukrainian agriculture, describes rent as the main Jewish trade.

Key words: Jews, Uman region, Kyiv province, Talne, milling industry, distilling industry, a mill.

Мельник И. В. Место еврейского населения в экономике Уманского уезда XIX в.

В статье исследуются особенности экономической деятельности еврейского населения в селах и местечках Уманского уезда. В исследовании сделана попытка показать роль и влияние еврейского капитала на экономическую жизнь региона на примере мукомольной и винокурной отраслей промышленности, где еврейское представительство было значительным. Также концентрируется внимание на взаимоотношениях между евреями, украинскими крестьянами и помещиками.

Ключевые слова: евреи, Уманский уезд, Киевская губерния, г. Тальное, винокурение, мукомольная промышленность, мельница.

УДК 94 (477. 43/44). «1945 – 1950»

С. Д. Гальчак

РЕПАТРИАНТИ ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ПОДІЛЛЯ

У статті йдеться про працевикористання колишніх подільських «остарбайтерів», які після повернення на Батьківщину розглядались радянською державою як важливе джерело трудових ресурсів.

Ключові слова: «остарбайтери», репатріанти, трудові ресурси, працевлаштування, відбудова народного господарства.

В Україні поглиблюється науковий інтерес вітчизняних дослідників до долі «остарбайтерів», обійденої увагою радянською історіографією. Цьому сприяє відмова науковців від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, кон'юнктурних висновків, бажання по-новому, неупереджено і об'єктивно, на перспективних методологічних засадах, поглянути на події Другої світової війни, а також можливість доступу до масиву раніше засекречених архівних джерел. У результаті з'явилися дисертаційні дослідження та статті, котрі в тій чи іншій мірі висвітлюють дану проблематику.

Так, відомий український історик О. Є. Лисенко сфокусував свою увагу на визначенні місця «східних робітників» у соціальній піраміді радянського та пострадянського суспільств. У дослідженні «Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії» [1] він наголошує, що «остарбайтери» становлять окрему соціальну групу за своїм походженням, обставинами формування, умовами і тривалістю існування, характером життєдіяльності, ієрархією і субординацією, способами виживання, сприйняттям тогочасних подій та іншими критеріями. Це дало йому підстави виокремити колишніх «східних робітників» у самостійний тимчасовий соціум.

Поряд з вивченням життя та рабської праці невольників у нацистському рейху посилювався науковий інтерес до висвітлення проблем повернення примусових робітників із Сходу на батьківщину. Цьому, зокрема, присвячені статті О. В. Янковської «До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни» [2], В. Холодницького «Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни» [3], Т. В. Пастушенко «Репатріація українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944 – 1947 рр.» [4], С. Д. Гальчака «Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб» [5], «Антигітлерівська коаліція і питання репатріації «східних